

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

129:2. 2009

Den judiska samhällsintegrationen

Per Hammarström, *Nationens styvbarn: judisk samhällsintegration i några Norrlandsstäder 1870–1940* (Stockholm: Carlsson 2007). 336 s. (Summary in English: The stepchildren of the nation: Jewish integration into society in some cities of north Sweden 1870 to 1940.)

Filosofie kandidat Per Hammarströms utgångspunkt för sin forskning kring judisk samhällsintegration är den senare delen av 1800-talet och början av 1900-talet. Avhandlingen handlar om emancipation, samhällelig integration och nationell delaktighet, studerad genom en etnisk och religiös minoritet: judarna. Han lyfter fram "det svenska framtidslandet", det vill säga delar av Norrlands skogsregion. Forskningen fokuserar på de socio-kulturella förändringarna i vissa städer, framför allt Sundsvall men också Östersund, Härnösand och Hudiksvall. De judiska namnen uppträder i källmaterialet i slutet av 1860-talen, tidigast i Sundsvall. Den judiska befolkningen växte därefter snabbt och 1895 utgjorde den 260 personer, vilket motsvarade nästan två procent av stadens invånare.

Sveriges judiska befolkning fick sina fulla politiska och medborgerliga rättigheter i och med år 1870 års lagstiftning. Detta beslut har sedermera tolkats som avgörande för den judiska emancipationen, och även Hammarströms avhandling tar sin utgångspunkt i en sådan tolkning. Den yttre ramen utgörs av den moderna svenska statens framväxt, en stat som organiserades utifrån nationalitetsprincipen, vilket innebar att nationalismen blev det nya samhälleliga kittet. I det nya Sverige kunde även judar bli "fria individer och medborgare" som förväntades identifiera sig med staten och den nationella enheten. Emancipationprocessen handlade enligt Hammarström om judarnas medborgerliga och politiska upptagande i nationalstaten samt om deras sociala integration i denna stat.

Hammarström redogör för det utrymme som förmodligen fanns för judiska minoriteter i de norrländska städerna. Han visar också att judarnas ekonomiska och sociala integration var framgångsrik i Sundsvall. Där fanns öppna sociala strukturer, ett liberalt klimat, en dynamisk ekonomisk utveckling och befolkningstillväxt, faktorer som tillsammans gynnade framväxten av en permanent och väletablerad judisk bosättning. Deras stora inbrytning i det sociala och ekonomiska livet skedde på 1890-talet och möjliggjordes av ett framgångsrikt företagande. De judiska handlarna, vars antal efterhand ökade, kunde dra nytta av en växande efterfrågan på marknaden. De kunde väl anpassa sig till lokala nätverk och även göra sig gällande i kommunalpolitik och föreningsliv. De judiska familjernas ekonomiska utrymme ökade. Deras boende, familjeliv och sociala beteende blev ståndsmässiga. Kulturellt kom den judiska borgerligheten och småborgerligheten i Sundsvall att dela värderingar med de icke-judiska klasserna. På detta sätt blev judarna en del av de nya nationsbärande klasserna.

Hammarström påvisar att emancipation och delaktighet innebar att särskilda krav ställdes på judarna. De var inte födda in i den nya nationen men blev delaktiga i den nya kulturella och sociala enheten. Medan etniska svenskar integrerades i nationen genom att de föddes i landet gällde det för judar att förtjäna sin delaktighet. De skulle vara samhällsnyttiga och visa lojalitet mot kulturella och nationella normer. I gengäld kom många judar att åtnjuta lokal respekt genom sin duglighet, disciplin och sitt framgångsrika företagande. På detta sätt öppnades vägar in i samhället via borgerligheten. Religionen spelade en marginell roll; en privat mosaik tro accepterades eftersom församlingar inte betraktades som uttryck för partikularism utan som symboler för strävan efter samhällelig delaktighet.

Hammarström visar även att antisemitismen framträdde som en bred kulturell kod i det svenska samhället mellan åren 1870 och 1940. Han beskriver utförligt hur antisemitismen tog sig skilda uttryck i det sociala livet och riktades mot judar av "blod och kött". Inte bara politiker och demagoger utan även medlemmar av breda samhällslager, både ur arbetarklassen och borgerligheten, visade tecken på antisemitism. Judarna i de norrländska städerna kopplades ihop med judarnas påstådda världsherravälde och dolda makt. Antisemitismen var en realitet såväl i det kontinentala Europa som i Norrland. Avhandlingen slutar dock med historikerns positiva kommentarer om att ett samhälle som både är integrerat, öppet och pluralistiskt torde vara möjligt.

Avhandlingen är indelad i tolv avsnitt. Tabeller och diagram finns med i stor mängd, och ett rikt bildmaterial illustrerar de lokala förhållandena. En engelsk sammanfattning gör det möjligt för internationella läsare att ta del av resultaten. Varje kapitel avslutas med en delsammanfattning. De centrala forskningsfrågor som berörs har att göra med nationens enande, den judiska befolkningens emancipation, nationalismens janusansikte, antisemitismen, den svenska frigörelseprocessen, emancipationskontraktet samt förhållandet mellan de så kallade östjudarna och västjudarna. De förstnämnda var talrika i Ryssland, Polen och Österrike-Ungern samt i mångkulturella storstäder i Öst- och Centraleuropa inklusive Wien, Budapest, Prag, Bratislava, Lemberg, Warszawa, Sankt Petersburg, Kiev och Harkov, medan de senare dominerade mycket av Västeuropas stadsliv och kultur.

I bokens centrala kapitel (3–6) analyseras utvecklingen i Norrland och de svenska judarnas ursprungsländer (östjudar–västjudar), demografi samt yrkesmönster diskuteras. De urbana judiska befolkningarna och olika aspekter av deras integration respektive segregation presenteras utförligt. Läsaren blir upplyst om judisk gårdfarihandel och hur denna utvecklades och påverkades av samhällets ekonomiska kris på 1880-talet. I Sundsvall förändrade 1888 års stadsbrand den lokala politiska scenen vilket påverkade judarna ställning. Hammarström presenterar grundligt förändringarna i judarnas ekonomiska ställning, yrkesverksamhet,

föreningslivs- och boendemönster samt andra former för sociala och kulturella aktiviteter. Det uppstod en klar judisk borgerlighet och småborgerlighet. Ett eget kapitel (7) ägnas åt judiskt församlingsliv och beskriver hur församlingsbildandet kunde ses som integrationsprojekt.

Av empirisk vikt är kapitel 8 och 9. I dessa presenteras judarnas uppväxtmiljöer, skolgång och universitetsstudier. Det privata livet och genusaspekter lyfts fram: äktenskap och giftermålsmönster analyseras i relation till integration och assimilation. Avhandlingens sista delar behandlar antisemitismen; hur den europeiska och nationella antisemitismen fick sin speciella lokala färg i litteraturen, skämtpressen och andra tidningar. Under 1920- och 1930-talen, som diskuteras i bokens näst sista kapitel, koncentreras den judiska befolkningens ekonomiska och kulturella aktiviteter till Stockholm. Avhandlingen avslutas med en omfattande jämförande analys av den så kallade judiska frågans europeiska, svenska och lokala dimensioner varvid särskilt de norrländska särdragen belyses. Undersökningen visar hur den judiska borgerligheten distanserade sig från sina fattiga trosfränder och hur denna klyfta vidgades bland sundsvallska judar i samma takt som den vidgades i andra delar av det svenska samhället.

1870 års lagstiftning innebar att Sveriges judiska befolkning fick ett erbjudande om frihet att delta "i samhällets alla värv" (s. 18). För att belysa detta värv opererar Hammarström med centrala begrepp såsom samhällsintegration, minoritet, majoritet, social tillhörighet, medborgarskap och kön. Emancipationen och emancipationsprocessen är centrala begrepp, men de blir inte utförligt kontextualiserade. Hammarström använder dem vid sidan av följande begrepp: homogeniseringsprocess, fullständig samhällsintegration (s. 14), samhällelig och nationell delaktighet (s. 15), likställighet (s. 24) och inneslutningsprocessen (s. 15, 37). En tydligare begreppslig analys av de juridiska, politiska, sociala och kulturella processerna skulle ha varit på sin plats, liksom en grundlig beskrivning av hur de samtida judarna själva uppfattade denna process samt vilka begrepp de använde om sin eventuella integration i samhället.

De kritiska synpunkterna gäller valen av vissa centrala begrepp, källor och forskningsmetoder samt undersökningens periodisering. Det är inte lokalsamhället som helhet som analyseras utan en begränsad grupp i ett lokalt sammanhang. Det förblir oklart varför just dessa norrländska städer har valts som forskningsobjekt. Läsaren önskar mer jämförelser med motsvarande städer i de norra delarna av Norge eller kring Östersjön. Hammarströms forskning baserar sig på ett omfattande källmaterial. Han använder kyrkans folkboksmaterial samt mantals- och taxeringslängder, föreningsarkiv, jubileumsskrifter och tidskrifter. Han har läst igenom dagspressen, forskat i kommunala handlingar och gått igenom adresskalendrar, handelsregister och konkursakter. Hammarström har suttit i olika myndigheters arkiv, samlat församlingsmaterial och gjort intervjuer (så kallad *oral history*). Det enda, som saknas är källor från familjearkiv.

Undersökningsmetoden är delvis kollektiv-biografisk; olika typer av data har samlats in och statistiskt analyserats. Ur materialet framträder vissa mönster men helhetsbilden blir en aning splittrad och okoncentrerad. Man kunde i större utsträckning ha byggt forskningen på ett prosopografiskt arbetssätt så att vissa *case studies* – ett antal judiska familjer – hade lyfts fram. Dessa familjer och deras släktöden kunde ha introducerats lite närmare med fokus på deras interna nätverk som det framträder i till exempel brevväxling, fotoalbum och dagböcker. Ur ett mikroperspektiv kunde man ha belyst makrosamhällets förändringar i lagstiftningen samt medborgarsamhällets framväxt. Vissa självklara namn finns med i framställningen – handelsmannen Witkowsky och dennes svåger och tillika ägaren till ett pantlånekontor, E. W. Cohn, samt mannen med det allra högsta anseendet, bankdirektör Isidor Dehn – men man hade som läsare gärna velat veta mera om dessa företagsamma män.

Avhandlingens tidsperiod är 1870–1940. Valet av 1870 som startår för undersökningen är någorlunda motiverat i och med lagstiftningens ikraftträdande. Här hade dock Hammarström på ett mer utförligt sätt kunnat analysera den samtida diskussionen. Hur såg det politiska klimatet ut? Vilka var för och vilka var emot lagstiftningen? Stora delar av avhandlingen skrivs dessutom i passiv form, till exempel: "först nu, menade man, hade det svenska folket blivit ett folk" (s. 18). Läsaren vill veta vilka dessa "man" var. Majoriteten av den svenska offentligheten var positiv men det förblir oklart vilka som var negativa. Polariseringen av denna fråga förblir alltså obehandlad. Även senare i framställningen används passivum flitigt, till exempel när den nationella tudelningen beskrivs (s. 91). Vi får läsa mellan raderna att en "judefientlig opposition" närmast bestod av storstädernas borgare. Då uppkommer naturligt frågan om det fanns en judevänlig majoritet. Vilka utgjorde den i så fall?

I avhandlingen saknas en koncentrerad framställning av lagstiftningens och reglernas utveckling när det gäller judarnas position i det svenska riket. Det finns ett antal hänvisningar i olika delar av boken men en bilaga som tar upp dessa skulle ha varit på sin plats. Under den fortsatta läsningen kommer de kritiska frågorna: är 1870 års lag verkligen den mest avgörande? Hur utvecklades den eventuella judiska integrationen före 1870?

Ännu mer oklart är valet av 1940 som undersökningens slutpunkt. Vad hände då? Här refererar Hammarström till sina föregångare. Den svenske historikern Hugo Valentin, specialist på judarnas historia, anser i sin bok *Judarnas historia i Sverige* (Stockholm 1924), att perioden 1870–1923 var "den lugnaste i de svenska judarnas historia". Sedan blev de militanta och antisemitiska vindarna starkare överallt i Europa. Varför väljer Hammarström då året 1940 som bokens ändpunkt?

Den centrala frågan om när judarnas rättsläge egentligen klarnade förblir alltså en aning obesvarad. Vi får läsa att 1634 års regeringsform inte gav judarna

hemortsrätt om de inte valde att lära sig "undervisas om vår rätta Lära och befordras till Doop och Christendom" (s. 20). Senare, under riksdagen 1778–79, godkändes en motion om ökad religionsfrihet genom vilken religiösa minoriteter fick rätt att bosätta sig i landet och utöva sin tro. I 1782 års judereglemente infördes dock bland annat yrkesrestriktioner och förbud mot äktenskap över religionsgränserna. Antalet bosättningsorter för judarna begränsades till fyra städer (Stockholm, Göteborg, Norrköping och Karlskrona) och ett begränsat inre självstyre infördes. I civilrättsliga angelägenheter fanns det en egen jurisdiktion. Först år 1873 upphävdes förbudet för judar med utländskt medborgarskap att bosätta sig utanför judereglementets fyra städer.

Det första landet på kontinenten att ge judarna fulla medborgerliga rättigheter var Frankrike under franska revolutionen (1791). I Sverige förvandlade en förordning från 1838 den gamla tidens *kahal* (en av staten erkänd judisk koloni med vidsträckt kommunal självstyre och jurisdiktion) till det mosaiska trossamfundets församlingar. Denna förordning reglerade de judiska församlingarnas rättsliga förhållanden fram till 1951 då full religionsfrihet infördes (s. 177).

I Sverige, som i många andra europeiska länder fick protektionismen ett uppsving mot slutet av 1800-talet. 1879 års lag kringsskar möjligheterna för utländska judar att idka gårdfarihandel (s. 108), och i 1887 års lag, eller "kodifiering av praxis" som det kallades, totalförbjöds utländska medborgare att utöva gårdfarihandel, också i egenskap av "biträden till svenska medborgare". Även den svenska tullagstiftningen från 1880-talet reflekterar de protektionistiska stämningarna (s. 106–107).

Hammarström analyserar lagstiftningen utifrån religiösa och statliga perspektiv. Han går inte in på näringslivs- och kommunaspekter. Avgörande för judarna var lagen om näringsfrihet (1864) som upphävde skråsystemet till förmån för ett näringsliv med fri marknad. Också införandet av den allmänna rösträtten i kommunalvalen hade betydelse för städernas utveckling och möjliggjorde borger-skapets – denna grupp som blev viktig för judarna – frammarsch.

I litteraturlistan saknar jag bland annat Reinhard Kosellecks med fleras monumentala bokserie *Geschichtliche Grundbegriffe*.¹ Hans centrala tes, att språket alltid är mer än den levda verkligheten, kunde ha utnyttjats i avhandlingen. I Hammarströms fall hade en analys av begreppens utveckling, samt av hur de dels reflekterar erfarenheter och dels skapar nya möjligheter och förväntningar varit på sin plats. Emancipationen är ett sådant begrepp som är centralt för Hammarström, liksom för Koselleck. I romersk rätt, som begreppet härstammar från, betecknande *emancipo* en handling genom vilken en *pater familias* gav upp sin auktoritet över en familjemedlem. Begreppet övergick till att bli reflexivt – att "emancipera sig" och bli fri – när det inkorporerades i italienska, franska, engel-

1. Otto Brunner, Werner Conze & Reinhard Koselleck (red.), *Geschichtliche Grundbegriffe: historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*, 1–8 (Stuttgart 1972–97).

ska och tyska, vilket antyder en mer djupgående mentalitetsförändring. Omkring 1800 började ordet emancipation användas flitigare och då blev det också ett historiskt begrepp. Från och med nu användes det för att sammanfatta en historisk process genom vilken grupper, eller rentav mänskligheten som helhet, gjorde sig fri från sin dittillsvarande underkastelse och tog steget ut ur sin omyndighet. Emancipationen är, som Koselleck visar, ett historiefilosofiskt begrepp som indikerar längre processer. Hammarström undlåter dock att problematisera detta begrepp. Vilka ord användes av samtiden och hur såg judarna på denna process? Hammarström talar om "emancipationskontraktet" (s. 32, 175) – det judiska infogandet i staten – men det förblir oklart vem detta kontrakt gällde och vilka som var avtalsparter. Senare medger författaren att det är svårt att hitta den exakta tidpunkten för emancipationens olika faser. Antalet judar i städerna fungerar inte som utgångspunkt. Hammarström konstaterar, något oklart, att judarna på 1890-talet var ett främmande element i Sundsvall men att det redan före 1870 fanns "prominenta judar" i samma stad (s. 13, 22). De första judarna i Sundsvall kyrkobokfördes faktiskt, enligt Hammarström själv, redan 1869 (s. 80).

Vid sidan av "emancipation" finns det vissa andra centrala begrepp i Hammarströms avhandling, däribland "medborgarskap" och "social tillhörighet". Vi får läsa att år 1870 fanns det cirka 2 000 judar med utländskt medborgarskap i Sverige varav många saknade svenskt medborgarskap. Det saknas dock en utförlig beskrivning av hur man kunde bli svensk medborgare och vem som beviljade medborgarskap. Hammarström tar bland annat upp fader Witkowskys och Herman Hirschfeldts ansökan om medborgarskap som avslogs av magistratet (s. 155). Det förklaras dock inte varför, och en analys av det rättsligt grundade medborgarskapsbegreppet saknas. Vilka var till exempel skillnaderna mellan medborgare och folkbokförda yrkesutövare eller mellan taxerade inkomsttagare och de som hade handelstillstånd? Och framför allt: hur var judarna placerade i detta pussel av medborgerliga rättigheter?

Andra centrala begrepp i avhandlingen är den traditionella staten, ståndssamhälle, svenskhet, det svenska folket, nationalism, nationell enighet och det nationellt definierade samhället (s. 15). Mera analys kunde ha ägnats åt att undersöka hur svenskhet definierades under slutet av 1800-talet samt hur den nya svenska staten såg ut sett från Sundsvalls (i stället för Stockholms) perspektiv. När författaren dessutom lägger central vikt vid begreppen majoritet och minoritet borde han ha diskuterat judarnas position i relation till de övriga "minoriteter" eller "främmande trosbekännare" som fanns i Sverige.

Hammarström presenterar grundligt forskningsläget i Sverige och i Europa. De flesta citerade böckerna är skrivna på engelska av anglosaxiska författare. Nordiska historiker får problem om de enbart läser forskning på engelska - i synnerhet inom det här aktuella forskningsfältet! Uppkomsten av "judefrågan", liksom konstruktionen av begreppen östjude och västjude, är i hög grad en kontinental

européisk utveckling med stark anknytning till Tyskland, Ryssland, Frankrike och Österrike-Ungern och till de mångkulturella storstäderna i dessa länder. De flesta judar som invandrade till Sverige kom från det ryska riket och framförallt från Polen. Överallt genomgick de europeiska länderna samma process: nationalismen växte fram och marginaliserade den religiösa lojaliteten. Också antisemitismen och den negativa bilden av juden utvecklades som en del av den västerländska kulturen och självidentifikationen. Mot den bakgrunden undrar man dock om det fanns några specifika element i judehatet i Sverige, inte minst i relation till diskursen om renhållningen av den så kallade nationella folkgruppen – en diskurs som var kopplad till inrättandet av Statens institut för rasbiologi i Uppsala 1921.

Trots dessa smärre kritiska kommentarer är Hammarströms bok på många sätt en fascinerande läsning. Han placerar de norrländska städerna i ett vidare perspektiv och visar prov på gedigna forskaregenskaper. Läsaren får en levande bild av den svenska moderniseringsprocessen under 1800-talet. Den nya staten ger utrymme åt sina minoriteter och visar en öppenhet mot dessa. På detta sätt växer en trovärdig bild fram av det moderna, mångkulturella Sveriges uppkomst.

*Laura Kolbe**

* Fakultetsopponent